

ELSY WENNSTRÖM

Särart och jämlikhet — några idéhistoriska reflexioner

Den traditionella idéhistorien betraktar vanligtvis 1600- och 1700-talen som en genombrottstid för individualistisk filosofi och jämlikhets tankar. Vad gäller kvinnan och jämlikheten urskiljer Elsy Wennström två huvudströmningar. Den ena betonar det allmänmänskliga och kvinnans likhet med mannen. Den andra framhåller på olika sätt skillnaderna mellan könen.

Den traditionella idé- och lärdomshistorien har ägnat föga uppmärksamhet åt kvinnors villkor och insatser. Läroböckerna är i allmänhet överslätande neutrala och berättar, när de inte skildrar stora vetenskapsmän, om könlösa människor: individer, elever och barn. Mest besvärande blir detta vid genomgången av den jämlikhetsfilosofi som växte fram strax före och under upplysningstiden, och som på olika sätt finns inbäddad i det mesta av nutida politiskt och ideologiskt tänkande. Vissa läroboksförfattare har uppmärksammat den klassbegränsning som var mer eller mindre underförstådd i filosofernas krav på jämlikhet, men få har sagt något om hur kvinnorna särbehandlats eller uteslutits, och hur detta påverkat kvinnornas uppfattning av sig själva och de strategier som använts i kampen för jämlikhet med männen på olika områden. Jag vill här, utan anspråk på fullständighet, antyda några problemområden.

Feodalsamhället och kyrkan

Tanken på universell likhet människor emellan är av sent datum i idéhistorien och sammanhänger nära med borgarklassens framväxt. Feodalsamhällets dominerande teoretiker utgick i likhet med Aristoteles från det existerande. Befintliga skillnader mellan rik och fattig, man och kvinna, träl och fri, be-

traktades som uttryck för en gudomlig ordning.

Vad gäller förhållandet man—kvinna har tanken på olikhet haft ett särskilt stöd i envist fortlevande dualistiska föreställningar ibland av hierarkisk karaktär. Sålunda förknippas mannen med bl a himmel, styrka, aktivitet, renhet och sakral andlighet; kvinnan med jord, svaghet, passivitet, orenhet och profan jordiskhet.¹ I sin hierarkiska tolkning legitimerar denna dualism mannens ställning som maktbärande. Thomas av Aquino, som på 1200-talet förenade Aristoteles' filosofi med kristendomen, konstaterade att kvinnan är underordnad mannen för sitt eget bästa, eftersom mannen har bättre förståndsgåvor.²

Denna kvinnoyn syn fortlevde också inom den lutherska kyrkan efter reformationen. I olika handböcker kom den till klart uttryck. Vigselritualen talade om mannen som kvinnans huvud och förman, och om kvinnan som det bräckligaste kärilet.³ Föreställningen om kvinnan som oren och profan framträder i kyrkotagningsceremonin, där kvinnan efter att ha fött barn 'renades' och återupptogs i församlingen.⁴ Något motsvarande tillämpades inte för mannen, trots att dennes bidrag vid alstringen länge betraktades som det väsentligaste.

Dessa äldre teorier identifierar sålunda

män och kvinnor som olika till sin natur, men utgår också ifrån att det som är olika skall behandlas olika och ha skilda funktioner. Luther menar tex att kvinnors breda höfter och smala skuldror är tecken på deras ringa vishet, och på att de bör hålla sig hemma. Den jämlikhet som bjuds, finns i nästa värld — inför Gud är vi alla lika.⁵

Det är dock svårt att veta i vad mån den filosofiska dualismen i äldre tid haft praktiska konsekvenser för kvinnors liv och arbete. En könsmässigt betingad arbetsfördelning inom familjen föreställer vi oss som nästan självklar — men denna behöver inte ha inneburit en nedvärdering av kvinnans verksamhetsområden. Vi kan, filosofiskt uttryckt, tänka oss en balans mellan två krafter, som kinesernas yin och yang. Mer praktiskt sett finns många vittnesbörd om kvinnans aktade ställning i bondesamhället, där hennes uppgifter visserligen var andra än mannens, men icke desto mindre lika viktiga för familjens välfärd.⁶

Övergången till nyare tid

Mycket tyder på att det i västerlandet sker någon form av växling under den övergångstid som kan betecknas som den vetenskapliga och industriella revolutionen. Carolyn Merchant har visat hur en ändrad natursyn, inriktad på exploatering och kontroll, också medförde en förändrad syn på kvinnan.⁷ Andra författare har pekat på hur merkantilismen med dess starkt reglerade näringsliv innebar en försämring av kvinnors möjligheter till egen utkomst. Samtidigt gjorde den starkare kontrollen av adeln som en klass med ärftliga privilegier, där den legitima börden betonades, att adelns kvinnor blev offer för ett passiviserande hemlivsideal med tonvikt på renhet och kyskheter. Detta ideal, med den i hemmet instängda, dekorativt musicerande och broderande kvinnan, spreds sedan till borgarklassen.⁸ Allt detta bör ha bidragit till att kvinnan, varje kvinna, blev mer beroende av en man för sin försörjning. De avvikande, dvs självständiga, ensamma, ofta äldre kvinnor, drabbades speciellt hårt som offer för de häxeriprocesser som blev en följd av

den härskande elitens ansträngningar att överföra sina värderingar till folket.

Samtidigt medförde penningekonomin utbredning att lönearbete och produktion för marknaden blev det enda som räknades, och så kunde en harmonisk arbetsfördelning slås sönder i en försörjande man och en kvinna, som 'bara' gick hemma.

Ironiskt nog sker detta parallellt med att allt större grupper, främst bland borgerskapets män, bekänner sig till teorier om jämlikhet också i jordelivet.

Den patriarkala individualismen

Med det mer sekulariserade liv som blir ett ideal under renässansen och den tidiga kapitalismens framväxt, följer ett betonde av individen. Mest intressant i detta sammanhang är hur denna individualism ger möjlighet till en mer nyanserad människosyn. Människor är inte längre de medeltida målningarnas stereotypa gestalter, var och en har sina särpräglade drag. Ändå förenas alla av egenskapen att vara människa, och är på så sätt teoretiskt jämlika, all olikhet till trots, eller har åtminstone en minsta gemensam nämnare. 1600-talsfilosofen Thomas Hobbes uttrycker det så här:

'Naturen har gjort människan så jämlik till kroppens och själens förmågheter, så fastän man ibland finner en människa märkbart starkare till kroppen, eller mer snabbtänkt än en annan, är ändå, när allt räknats samman, skillnaden mellan människa och människa inte så avsevärd att den ena av den orsaken kan kräva någon fördel för sig själv, som inte den andra lika väl kan göra anspråk på.'⁹

Enligt Hobbes medför denna naturliga likhet vissa oförytterliga rättigheter, nödvändiga för livets upprätthållande, som rätten till luft och vatten, rörelsefrihet och bestämmande över den egna kroppen.¹⁰ En mer långtgående jämlikhet tycks Hobbes frukta. Han anser att människan drivs av egenlysttan, och eftersom alla i naturtillståndet, där inga lagar finns, har lika rätt till allting, uppstår osäkerhet, fiendskap och krig människor emellan.¹¹ Därför sätter sig människan över naturen och upprättar en makt, stark nog att

hålla fred.¹² De, som sålunda går samman och genom fördrag upprättar samhället, är dock inte alla människor, utan enbart familjefäderna.¹³ För att se hur Hobbes kan förena detta med tanken på en naturlig jämlikhet, måste vi gå till hans syn på familjen. Denna är ett miniatyrsamhälle — 'en muskel i samhällskroppen' — vars laglighet består i att den representeras av *en* person, fadern eller husbonden, som styr hela familjen.¹⁴ Jämlikhetens farlighet gör fadern till obestridd suverän i familjen, på samma sätt som en suverän härskare dominerar samhället i stort. Följden av Hobbes' resonemang blir en fullständig legitimering av den existerande patriarkala staten med enväldig konung och mannen som familjens överhuvud. Utgångspunkten var jämlikhet, men denna hör huvudsakligen samman med naturtillståndet. I samhället, tycks Hobbes mena, är en hierarkisk ordning nödvändig.

Jämlikhetsidéernas begränsning

John Locke, den filosof som på statsteorins område gör upp med patriarkatet, klarar inte av att göra samma sak inom familjen. Där har mannen en särskild makt, skild från den politiska, nämligen

'den makt som varje äkta man har att styra sin familjs privata angelägenheter, som ägare av gods och land, och att låta sin vilja ske före sin hustrus i allt, som är deras gemensamma angelägenheter'.¹⁵

Ändå ger Locke principiellt kvinnan samma möjligheter som mannen till ägande, i det han konstaterar att Adam och Eva *tillsammans* fick herradöme över den övriga skapelsen.¹⁶ Att mannen i Lockes filosofi slutligen kvarstår som ensam ägare och makthavare, sammanhänger med hans sätt att använda bibeln som stöd för sina resonemang. Med Adam och Noak som exempel, lyckas han göra söner till självklara arvtagare av gods och makt. Så elimineras kvinnorna med ett enkelt handgrepp ur den filosofiska vardagen och blinda fläckar uppstår.

Också i sin uppfostringslära skiljer Locke mellan könen. Hans *Tänkar om uppfostran* handlar om *gossen*

'emedan min framställnings huvudsyfte är att visa, huru en ung herreman bör uppfostras från barndomen, och dessa råd i alla stycken icke torde lika fullt lämpa sig för döttrars uppfostran'.¹⁷

John Locke och de av honom inspirerade upplysningsmännen hyste en stark tilltro till uppfostrans betydelse. Locke själv menade att människan börjar sitt liv som en oskriven tavla som får sitt innehåll av utifrån kommande sensationer.

Men tavlorna är av olika beskaffenhet; de kan vara av mjukaste formbara vax eller av hård metall, där skriften blir evigt bestående, och sålunda skiljer människor sig åt till sin själsliga beskaffenhet.¹⁸ I Frankrike kom dessa idéer att radikaliseras, själen eliminerades och sinnesförmimmelser blev det enda som räknades. Enligt detta tänkande blir yttre omständigheter helt avgörande för att forma en människa, och hennes samhällsposition anses helt avhängig av uppfostran.

Människans formbarhet och miljöns betydelse är ett grundläggande element i modernt jämlikhetstänkande. Ett annat är den tidigare nämnda tanken på naturliga rättigheter. Med stöd av sådana argument avskaffades bördssprivilegier under den franska revolutionen, och många reformer och rättvisekrav har hämtat styrka härur. Ändå har jämlikhetstanken i praktiken haft många undantag. Både filosofer och politiker har begränsade perspektiv, och den jämlikhet som krävs innebär ofta inte mer än lika rättigheter för den egna gruppen, jämfört med dem som är mer gynnade. Detta gäller inte minst borgarklassens ideologi, den tidiga liberalismen, som starkt slog vakt om äganderätten och utestängde såväl kvinnor som fattiga från rätten till medborgarskap.

Dessa idéers inflytande på det praktiska livet kan diskuteras. Filosofer höjer sig sällan helt över sin samtida verklighet, och mycket som sägs i deras verk återspeglar rådande förhållanden. I sociala brytningstider kan förmodligen det som skrivits av inflytelserika personer få effekter på mänskligt handlande.¹⁹ Idéer om kvinnans underordnande som antingen något naturligt eller något för samhället nödvändigt, verkar då i konserverande riktning. Ett av de tydligaste exemplen på detta i historien kan vi finna i den franska

revolutionen, när upplysningstidens jämlikhetstankar konfronterats med den traditionella dualistiska synen på kvinna och man.

Under franska revolutionen utsträcktes, åtminstone på papperet, de medborgerliga rättigheterna successivt. Den grundlag som antogs 1791 innehöll censursbestämmelser och gav ungefär hälften av männen rösträtt. Senare utvidgades rösträtten till att gälla alla män. Men kvinnorna ställdes helt utanför.²⁰

Marie Gouze och förklaringen om kvinnans rättigheter

De kvinnor, som aktivt deltog i revolutionen med krav på ändrade villkor också för egen del, reagerade mot den orättvisa lagstiftningen. Det klaraste uttrycket för besvikelsen är kanske författarinnan Marie Gouzes förklaring om kvinnans rättigheter. Den skrevs i september 1791, när det stod klart att den nya grundlagen inte innebar någon förbättring för kvinnorna. I augusti 1789 hade Nationalförsamlingen antagit en förklaring om de mänskliga och medborgerliga rättigheterna

'beaktande att okunnighet, glömska eller ringaktning av de mänskliga rättigheterna är orsak till folkets olyckor.'²¹

I förklaringen sägs bl a att 'människorna föds och förbliver fria och till rättigheter likställda' och att människorna har 'naturliga och omistliga rättigheter' innebärande rätt till frihet, till egendom och personlig säkerhet och rätt till motstånd mot förtryck. Denna förklaring fick sedan utgöra grundlagens inledning.

Marie Gouze var en av dem som haft stora förväntningar på vad revolutionen skulle föra med sig, och hon ansåg nu, att grundlagen stred mot de mänskliga rättigheterna, då kvinnor och män behandlats olika av lagstiftarna. Hennes förklaring om kvinnans rättigheter är en parafras på förklaringen om de mänskliga rättigheterna. Den inleds med följande meningar:

'Mödrar, döttrar, systrar, Nationens representanter, fordrar att bli företrädare i nationalförsamlingen. I klar insikt om att okunnighet, glömska och förakt i fråga om kvinnans rättigheter är

de enda orsakerna till de allmänna missförhållandena och styrelsens förfall, har vi beslutat att i en högtidlig förklaring utveckla kvinnans naturliga, oförytterliga och heliga rättigheter, på det att denna förklaring, ständigt aktuell för alla medlemmar av samhället, må oupphörligt erinra dem om deras rättigheter och plikter, på det att den kvinnliga och den manliga maktens handlingar, genom att de ständigt på detta sätt kan jämföras med vad som är all styrelses mål, sålunda må vinna i anseende, och på det att de besvär, som framförts av medborgarinnorna och hädanefter grundas på enkla och oomtvistliga grundsatser, ständigt må tjäna till grundlagens och de goda sedernas vidmakthållande och allas lycka.'²²

I de efterföljande artiklarna förklaras kvinnan jämlik med mannen från födelsen, och nationen definieras som 'mannen och kvinnan i förening'. Marie Gouze är djärv nog att deklarerat att den enda gränsen för utövandet av kvinnans naturliga rättigheter är 'det ständiga tyranni som mannen utsätter henne för'. Här kräver hon reformer 'genom naturens och förnuftets lag'.

Det är lätt att se hur de vanliga upplysningstankarna, förnuftstron och tron på naturliga rättigheter, slår igenom i texten. Ändå är inte detta någon vanlig upplysningstext, och Marie Gouze var inte någon vanlig upplysningsförfattare. Hon var kvinna, och såg därför vad männen inte såg, nämligen att dessa, samtidigt som de revolterade mot förtryck, själva var förtryckare som ville ha ensamrätt på makten. I förklaringens slutord skrev hon:

'Vakna, kvinnor! Förnuftets stormklocka ljuder över hela världen, ta vara på era rättigheter. Naturens mäktiga imperium är inte längre omvärt av fördomar, fanatism, vidskepelse och lögn. Sanningens fackla har skingrat alla dumhetens och den självpåtaga rättens moln. Den förslavade mannen har mångdubblat sina krafter och har behov av dina för att bryta sina bojor. När han nu blivit fri har han blivit orättvis mot sin följeslagerska.'

Kraven på jämlika rättigheter handlade inte bara om politiska sådana. Äktenskapslagstiftningen var sådan, att mannen hade full bestämmanderätt över såväl de ägodelar kvinnan medförde i boet, som över hennes liv och kropp. Han fick äga henne vid olydnad, sätta henne i kloster eller få henne in-

spärrad i Bastiljen. Skilsmässa var i lag förbjuden. Ogift kvinna rådde själv över sin egendom, men kunde giftas bort av fadern, eller sändas till kloster. Självständigast var änkan, som i den mån hon hade egendom också kunde ha rösträtt. För henne innebar revolutionen faktiskt en tillbakagång. Marie Gouze var själv änka efter en man hon blivit bortgift med vid 17 års ålder. Detta bidrog säkert till hennes klarsyn och besvikelse.

1792 blev skilsmässa tillåten i Frankrike. Våren 1793 antogs den lag som utsträckte rösträtten till alla män. Samma år på hösten avrättades Marie Gouze för sin kamp mot Robespierre och den odemokratiska styrelsen. I förklaringen om kvinnans rättigheter hade hon hävdat att kvinnan, om hon hade rätt att bestiga schavotten, också skulle ha rätt att delta i det offentliga livet. 1793 gav svaret — revolutionens män lät det förbli vid det gamla.

Jämlik individ eller maka och mor?

Marie Gouze hade många medsystrar. Efter som de inte ägde tillträde till männens maktcentra, verkade de inom egna organisationer, kvinnoklubbar. Dessa började som ett led i borgarkvinnornas försök att lindra nöden bland de fattiga under revolutionen, men ändrade snart karaktär. Klubbarna politiserades, blev fler till antalet och öppnades för större grupper kvinnor. Men när kvinnorna började bli en oroande maktfaktor, förbjöds deras organisationer. Detta hände i oktober 1793, bara några dagar innan Marie Gouze avrättades. Det faktum att Marat döddes av en kvinna, var ett av de argument som användes mot kvinnoklubbarna. Ett annat var kvinnans natur, hennes fysiska och moraliska svaghet, som gjorde henne olämplig för politisk verksamhet.²³

En uppdelning av mäns och kvinnors verksamhetsområden grundad i naturlig olikhet, var vad majoriteten av de jämlikhetsförespråkande upplysningsmännen eftersträvade. Därför stängdes kvinnorna ute från det politiska livet, därför skulle flickor och pojkar ha olika skolgång. Ett undantag från regeln var Condorcet, som ibland kallats kvinnosaksfilosof. Han ansåg att kvin-

nan i sin egenskap av människa skulle ha samma rättigheter som mannen. I grundlagskommittén tvangs han dock till reträtt. Kommitténs slutsats blev att kvinnorna inte kunde få rösträtt genast, först måste något göras åt deras bristande utbildning. I enlighet med upplysningens grundtankar skulle en lika uppfostran vara av avgörande betydelse för individens möjligheter. Principerna sveks dock av Talleyrand, som fick i uppdrag att utarbeta en plan för skolväsendet. Hans utgångspunkt var att flickor inte behöver samma kunskaper som pojkar. Därför skulle de sluta skolan vid 8 års ålder för att lära sig hushåll i hemmet. Pojkarna skulle få ytterligare 4 års skolgång.²⁴

I upplysningstiden ryms samma mer eller mindre omedvetna motsättning mellan individualism och familjen som grundläggande enhet som vi funnit hos Hobbes och Locke. Familjen betonas kanske mer än tidigare, och därmed också kvinnans roll som maka och mor. Ett stort ansvar lades på kvinnan av den inflytelserike Rousseau, som skrev:

'Om kvinnorna blott vill vara mödrar i ordets fulla bemärkelse kommer männen åter att bli värdiga makar och fäder'

'Om modern inte längre är moder, så är barnet inte heller barn.'²⁵

Emile, ur vilken bok citaten är hämtade, kom 1762. Det blev en bok på modet inom borgerligheten och dess innehåll blev en självklar ingrediens i den världsbild som 1789 års män ville modellera tillvaron efter. Fortfarande har Rousseaus uppfostringsprinciper många beundrare, som framhåller hur han sätter barnet i centrum, betonar det naturliga och ger barnet rätt att vara barn. Dessa beskrivningar av Rousseau lider emellertid av den överslätande neutralitet som är så vanlig i våra läroböcker. Vad man ser är Emiles uppfostringsprogram, utan att se att det är ett program just för *pojken* Emile. Rousseau beskrev även flickors uppfostran, men då blev både målsättning och metoder annorlunda. Enligt Rousseau är det naturens mening att män och kvinnor skall ha olika uppgifter, och naturen kan vi inte sätta oss emot. Därför skall Emiles tillkommande, Sophie, bara lära sig de praktiska kunskaper hon behöver för

Glasskål av Ann Wärf. Foto Knut Andreassen.

hushållet. Hon skall leka med dockor, sy, brodera och knyppla. Dessutom skall Sophie lära sig att foga sig efter andras vilja i motsats till Emile som uppfostras till självständighet och individualism i enlighet med det borgerliga samhällets krav. Att foga sig är för henne en nödvändig kunskap, eftersom hon skall underkastas mannen. Flickor skall avbrytas i sina lekar och tvingas till andra sysslor. 'Inte ett enda ögonblick i sitt liv får de känna sig utan tygel'.²⁶ För Rousseau och de av honom influerade upplysningsmännen var mannen alltid först och främst *människa*, könet spelade

underordnad roll. Kvinnan däremot var enbart kvinna hela sitt liv.

Rousseau anknöt till de urgamla dualistiska föreställningarna om mannen som stark, kvinnan som svag och mannen som aktiv, kvinnan som passiv. Detta framställde han som 'naturens lag', och med hänvisning till denna hejdades kvinnornas revolution i revolutionen. Friheten och jämlikheten förbehölls det manliga släktet.

Det är frestande att här gå i Carolyn Merchants fotspår och anknyta till upplysningstidens syn på naturen i övrigt, eftersom det är

uppenbart hur kvinna och natur kopplas samman, medan det politiska förnuftet förbehålls mannen. Fysiokratin, det ekonomiska tänkande som uppstod som en reaktion på merkantilismens hårt reglerade näringsliv, och som även Rousseau bekände sig till, betonade naturens roll i skapandet av ekonomiska värden. Men naturen var passiv — det var arbetet med att utvinna dess håvor som var det produktiva. Och detta arbete skulle, för samhällets bästa, få ske i frihet, utan hämmande lagstiftning. Laissez-faire skulle gälla på naturexploateringen och ekonomins område — och, skulle man kunna säga, också vad gällde kvinnorna. Ingen lagstiftning tillvaratog deras intressen, de förblev objekt i förhållande till männen, subjekten.

Kvinnan på piedestal

Med 1800-talet föddes den moderna konservatismen som en reaktion mot den franska revolutionen och ett avståndstagande från upplysningens jämlikhetskrav och individualism. Den organiska helheten betonades, religion och moral framhölls som verk samma medel att upphäva motsättningar inom samhället, med familjen som den grund var på samhällsordningen skulle vila. Kvinnans uppgifter som maka och mor och hennes moraliska överlägsenhet poängterades alltmer, vilket hörde samman med att kvinnan i hemmet blev något av en statussymbol för borgarklassen. Denna kvinnosyn blev snart något av en överideologi, som ingalunda begränsades till konservatismen. Såväl religion som vetenskap hjälpte till att underhålla den, vilket inte torde ha varit särskilt svårt, med den tradition av olikhetstänkande som fanns sedan långt tillbaka i tiden.

Ett av de mest typiska exemplen på 1800-talets romantiska kvinnouppfattning stod sociologins fader, fransmannen Auguste Comte för. Han delade upp mänskligheten i filosofer, arbetare och kvinnor, vardera gruppen representerade sitt särskilda element av den mänskliga naturen. Filosofen stod för det intellektuella, arbetaren för det praktiska och kvinnan för känsloelementet. Kvinnorna beskrevs som revolutionsfientliga (dvs fridsamma), oegennyttiga och kär-

leksfulla varelser, av naturen lämpade för hemlivet. Som ett skydd för den kvinnliga egenarten skulle mannen försörja kvinnan och äktenskapet vara oupplösligt.²⁷ På detta sätt kunde den filosofiska teorin oskadliggöra kvinnans potentiella revolutionära kraft genom att de traditonella uppgifterna glorifierades och hon placerades på piedestal i hemmets vrå.

Den positiva särarten

Ur vårdandet av det ur romantikens synvinkel specifikt kvinnliga, framväxte på ett nästan paradoxalt sätt hos grupper av kvinnor en medvetenhet om den egna betydelsen för samhällets väl och ve. Det romantiska kvinnoidealet överensstämmer väl med det evangeliska, som betonar kvinnans husliga dygder. Om hela världen betraktas som ett hem, kan verksamhetsområdet för dessa dygder vidgas.

I början av 1800-talet uppstod i USA en rad kvinnoorganisationer i spåren av en evangelisk väckelse. Till att börja med var kvinnornas verksamhet i första hand missionerande, men ofta bedrevs välgörenhetsarbete samtidigt. För de i sammanhanget aktiva medelklasskvinnorna innebar detta att de gick ut ur sina ombonade hem och avbröt det ständiga broderandet för att arbeta bland fattiga, sjuka och prostituerade. Främst via kontakten med prostitutionen fick vissa av organisationerna en mer feministisk anknytning. De kom så att bekämpa dubbelmoralen, angripa kvinnornas låga löner och ifrågasätta äktenskapet som enda möjlighet för kvinnan. I Europa kom samma utveckling något senare.²⁸ Dessutom förmedlades, genom personer som Fredrika Bremer, den amerikanska föreställningen att kvinnan just i sin egenskap av kvinna hade särskilda uppgifter att fylla i samhällslivet.

Genom det ihärdiga och många gånger framgångsrika filantropiska arbetet ofta innebärande kontakter och samarbete med olika myndigheter, blev kvinnorna så småningom accepterade inom vissa verksamhetsfält. Så blev det t ex önskvärt att någon kvinna ingick i den kommunala fattigvårdsstyrelsen, och yrken med människovärdande

och social anknytning kom att betraktas som självklart kvinnliga. Kvinnans uppgift här i världen var att göra det goda — det ansågs helt enkelt ligga i hennes natur. Den uppfattningen kunde delas av både kvinnor och män. Många hoppades, i likhet med författaren Verner von Heidenstam, att

'Det kvinnligt veka i människosinn
skall frälsa världen och ringa in
förbrödringens framtidsrike'²⁹

Särartstänkandets konsekvenser

De förväntningar som ställdes på kvinnan sammanhänge med en önskan om en bättre värld än den konfliktfyllda, som männen åstadkommit. Tron på en kvinnlig särart, som av antifeminister användes för att stoppa kvinnorna, kunde av feministerna kopplas till liberalismens jämlikhetstanke och föras fram som ett argument för lika rösträtt och tillträde till arbetsmarknaden. Från kvinnohåll framfördes ofta kraven på ett ödmjukt sätt — det var samhället och mannen, som behövde kvinnan, och hennes uppgift blev närmast att hjälpa och assistera, som i Selma Lagerlöfs tal vid rösträttskongressen 1911:

'Gå ut i nytt, hårt arbete! Tag platsen vid järnvägsbommen, sopa gatan, skriv rent på kontoret, sälj frimärken på posten, undervisa långt ner i "förberedande", sitt vid telefonluren, var hantlangare vid operationerna, gör allt detta obetydliga arbete, och var viss, att det inte är bortkastat! Var övertygad framför allt, att det har varit nödvändigt! Du måste in överallt, du måste finnas till hands överallt, om staten en gång skall kunna bli älskad som ett hem. Var viss, att din arbetskraft, som nu är så ringaktad, snart skall bli uppskattad och eftersökt, ja tagen i anspråk över förmågan. Var viss att på samma sätt, som läkaren inte mera kan reda sig utan sjuksköterskan, skall prästen och fattighusföreståndaren begagna sig av diakonissan, fabriksägaren av den kvinnliga inspektrisen!'³⁰

Andra författare lade större tonvikt vid kvinnans unika förmågor:

'Den klokaste man kan ej i det samhälleliga arbetet göra den insats som en kvinna — just genom sin egenskap av kvinna — kan göra. Varje social institution bör vara så sant mänsklig som möjligt och för att den skall bli det, måste kvinnorna vara med. Gemensamt bära män och kvinnor arbete till samhällets bästa.'³¹

Tanken på de sociala institutionerna som mänskliga och samhället som ett hem, kunde bidra till öppnandet av förut stängda dörrar, men medgav knappast kvinnans deltagande på lika villkor. Hennes insatser utanför hemmet erkändes visserligen, men resultatet blev något av skilda sfärer också i det offentliga livet, med en arbetsfördelning mellan manligt och kvinnligt. Tron på den kvinnliga särarten blev således på kort sikt ett medel till frigörelse, men på längre sikt något av en hämsko.³²

Arvet från upplysningen

Vid sidan av särartsideologien fortlevde en tradition av jämlikhetstänkande grundat på naturrättsliga principer. Mary Wollstonecraft hade 1792 i *A Vindication of the Rights of Women* tagit avstånd från Rousseau och alla tankar på medfödda skillnader mellan människor. Hennes skrifter influerade feminister som Lucretia Mott och Elizabeth Cady Stanton. I England levde den på upplysningstänkandet grundade likhetsfeminismen vidare inom olika radikala grupper, bland dem unitarianerna, vilka särskilt betonade en jämlik uppfostran. Mary Wollstonecraft hade själv tillhört denna gruppering. En senare representant var Harriet Taylor, John Stuart Mills livsledsagarinna och medarbeterska, utan vars inflytande *Kvinnans underordnade ställning* knappast skulle ha skrivits.³³ I denna bok krävdes, i samhällsnyttans namn, att kvinnan skulle få samma möjligheter som mannen. Detta skulle inte innebära några risker, eftersom den fria konkurrensen alltid garanterade att den mest lämpade hamnade på rätt plats.³⁴ Detta är ett tänkande helt i analogi med Darwins teorier om de bäst anpassades överlevande, och dessutom helt i överensstämmelse med industrisamhällets värderingar. Här handlar det inte om att kvinnorna skall tillföra något nytt; såväl form som innehåll tycks redan vara givna.

Socialismen och kvinnan

Vissa upplysningstankar fördes vidare av den utopiska socialismen, som dock tog avstånd från revolutionen. Samhället i stort

Glasskål av Ann Wärf. Foto Knut Andreassen.

skulle förbättras genom exempel från små mönstersamhällen. Vissa av de sk utopiska socialisterna var anhängare av en total jämlikhet mellan könen. Bland dessa märks Charles Fourier, som ville ge såväl män som kvinnor möjlighet att fritt välja arbete. Detta skulle möjliggöras genom att kvinnans traditionella uppgifter med hushållsarbete och barnavård sköttes kollektivt.³⁵

Detta kan kontrasteras mot den unge Friedrich Engels, som uppenbarligen var influerad av romantikens kvinnoideal. I *Die Lage der Arbeitenden Klasse in England* beskrev han

kvinnligt förvärvsarbete och mannens hemarbete som demoraliserande för man och barn och förnedrande för hela mänskligheten. 1866 antog 1:a Internationalen en resolution mot kvinnoarbete, utan att vare sig Engels eller Marx protesterade! Senare ansåg Engels som bekant att den bristande jämlikheten mellan könen hade sin grund i att kvinnorna var utestängda från arbetsmarknaden. På sätt och vis hamnar han här i det kapitalistiska tänkandets fålla, där lönearbetet är det enda som räknas. Befrielsen skulle komma med socialismen, när det som

tidigare skötts på privat väg i hemmen blev kollektiva angelägenheter. Men fortfarande skulle en arbetsdelning finnas, så att den kollektiva barntillsynen och det kollektiva hushållsarbetet togs om hand av kvinnor. Det var knappast någon likhetsideologi som låg till grund härför.³⁶

Biologismen

Tron på en medfödd jämlikhet mellan könen fick kanske särskilt svårt att göra sig gällande mot slutet av 1800-talet, när olika vetenskapliga teorier överflödade av motsatsen. Charles Darwin påstod i *The Descent of Man* att kvinnan stod för det normala och mannen för det extrema, dvs för de avvikelser som förde utvecklingen framåt. Detta tolkades av många som att kvinnan aldrig kunde bli annat än medelmått, och att det därför var bortkastat att ge flickor högre utbildning. Andra ansåg, i likhet med Herbert Spencer, att kroppen utgjorde ett slutet energisystem, och att en ansträngning av något organ också drabbade alla de övriga. För den unga flickan skulle detta vara särskilt problematiskt. Att belasta hjärnan med studier under den tid hon mognade till kvinna kunde göra henne ofruktsam och leda till nervkollapser.³⁷ En svensk variant av detta tänkande finner vi hos sekelskiftesfilosofen Vitalis Norström, som klagade över att de unga kvinnorna blev tunna och skarpa därför att intellektualiteten sög ut och förbrände dem.³⁸

Ytterligare en vetenskapligt sanktionerad föreställning var den att män och kvinnor hade fundamentalt olika ämnesomsättningsprocesser. Kvinnans var mer energibevärande och låg närmare växtriket, medan mannens hade nått ett högre utvecklingsstadium och var mer energiförbrukande och expansiv. Med den reduktionism som kännetecknade den dåtida vetenskapen, ansågs såväl psykologi som samhällsorganisation direkt avspegla fysiologiska förhållanden.³⁹ Kvinnors och mäns mentala kapacitet skulle således skilja sig åt och ge upphov till skilda roller i samhället. Kanske var det detta synsätt som låg bakom de förhoppningar många ställde till kvinnan. Den expansive mannen hade åstadkommit konkurrenssamhället

med dess sociala missförhållanden, nu ankom det på kvinnan att återställa balans och harmoni.

Vetenskapens kvinnor

För de intellektuella kvinnor som bedrev akademiska studier och sökte befattningar vid universiteten, var teorierna om mentala skillnader en källa till svårigheter. Samtidigt blev det något av en utmaning att motbevisa dem. Kvinnliga psykologer i USA, som Leta Stetter Hollingworth och Helen Thompson Wolley gjorde omkring sekelskiftet undersökningar som visade att erfarenheter, snarare än medfödda skillnader, gav upphov till psykologiska differenser, och att differenserna var mycket mindre än man trott. Som ett resultat av Hollingworths och Wolleys verksamhet avskaffades kön som särskild kategori vid intelligenstest.⁴⁰ Samtidigt bidrog kanske denna starka strävan efter jämlikhet i den akademiska världen till att suddas ut och släta över där skilda intressen fanns. Det blev ett deltagande på männens villkor, som sällan gick att förena med krav på reformer.

Rösträttsfrågan

I kampen för rösträtt kunde särartens och likhetens förespråkare förenas.⁴¹ Båda riktningarna krävde lika möjligheter för kvinnor som för män, men utifrån skilda bevekelsegrunder. I en fråga kan man dock se hur meningarna skar sig. Frågan gällde i vad mån den gifta kvinnan och modern skulle ta del i det politiska livet. I Sverige säger den av Spencer influerade och med socialismen sympatiserande Ellen Key att ingenting får gå före man och barn. Andra rösträttskvinnor, som Elin Wägner, menade att kvinnan skulle klara både hem, barn och annan verksamhet, och pekade bl a på Charlotte Perkins Gilmans idéer om hemarbetets förenkling. I det stora hela strävade man dock efter enhet för att hålla rösträttsrörelsen samman.⁴²

Skyddslagstiftningen

När det gällde andra frågor, var enigheten inte lika självklar. Ett område, där skillnaderna mellan kvinnorörelsens olika grenar

var närmast oöverbryggeliga, var skyddslagstiftningen. Många feminister hade en positiv inställning till arbetarskyddslagar som tog särskild hänsyn till kvinnans reproduktiva uppgifter.⁴³ En av frågorna gällde kvinnornas arbetstid och hur den skulle förläggas, och om kvinnor skulle tillåtas arbeta på nätterna. Debatten kunde också röra sig kring lämpligheten av kvinnors deltagande i vissa yrken överhuvudtaget. Ett svenskt exempel på detta är hur splitvedsjäntorna ansågs utsatta för moraliskt skadliga influenser.⁴⁴

För dem som var positiva till skyddslagstiftningen innebar det särskilda skyddet av kvinnan i egenskap av kvinna ett sätt att utsträcka kvinnokampen till arbetslivet. För de renläriga likhetsförespråkarna, som det amerikanska National Woman's Party, var allt detta en styggelse. En särslagstiftning var för dem sämre än ingen lagstiftning alls.⁴⁵ Arbeterskorna själva kunde vara positiva till vissa reformer, medan andra snarast försämrade deras förmåga att konkurrera med männen. Och för de ogifta kvinnorna bör en lagsiftning som behandlade alla som mödrar ha förefallit meningslös.

Skyddslagstiftningen hade mer eller mindre medvetet *familjen* som utgångspunkt. Det var kvinnan som potentiell maka och mor som skyddades. Samma tankegångar kom att ligga bakom delar av sociallagstiftningen, med änkepensioner och liknande.

Jämställdheten

På senare år har vi begåvats med det nya begreppet jämställdhet. Den semantiska fördelen med detta tycks vara att både likhets- och särartsförespråkare kan tala om jämställdhet, trots att olika saker kanske avses. Vi skulle här ha en parallell till röströtskampens enande förmåga.

Grundtanken bakom uttrycket kan vara den i grunden liberala att vi alla är jämngoda individer, på samma nivå, utan hierarkiska förhållanden. Ett huvudproblem i jämställdhetsarbetet är den markanta uppdelningen av arbetsmarknaden i en kvinnlig och en manlig sfär, där kvinnors yrkesval huvudsakligen begränsar sig till vård, utbildning,

handel och kontor, trots att inga formella hinder finns för ett friare val. Man skulle kunna säga att Selma Lagerlöfs önskan gått i uppfyllelse; kvinnan har blivit mannens medhjälpare i samhället, medan hon fortfarande har huvudansvaret för hem och barn och mannen på det området är hennes medhjälpare i bästa fall. En ny strategi, på vägen till jämställdhet, är positiv särbehandling. Olika kön skulle då behandlas olika på ett sådant sätt att jämlikhet blir följd. Här tycks alla traditioner ställas på huvudet. Könsskillnaderna erkänns, men som sociala snarare än som biologiska, och dessutom som önskvärda att upphäva. I vissa sammanhang tycks dock ett särartstänkande ligga bakom jämställdhetskrav, som när man genom kvoter vill öka det kvinnliga inflytandet på olika områden. Att närmare beskriva detta blir en uppgift för framtidens idéhistoriker.

Sammanfattning

Den traditionella idéhistorien betraktar vanligtvis 16- och 1700-talen som en genombrottstid för individualistisk filosofi och jämlikhetstankar. Franska revolutionen med dess krav på frihet och jämlikhet blir något av en självklar kulmen i denna idéutveckling. Parollerna gällde dock i praktiken enbart män, till att börja med enbart borgarklassens män. Kvinnorna definierades som delar av familjen, inte som självständiga individer, och tillerkändes därför inte jämlikhet med männen.

Marie Gouze och hennes medsysstrar sökte utsträcka de mänskliga rättigheterna att gälla även för kvinnor, men motståndet var alltför starkt. Bättre lyckades, åtminstone på kort sikt, de som vände den traditionella kvinnoosynen till något positivt och framhöll kvinnans unika egenskaper som nödvändiga för skapandet av ett gott samhälle.

Vi kan, kort sagt, urskilja två huvudströmningar i sättet att nalka sig problemet med kvinnan och jämlikheten. Den ena betonar det allmänmänskliga och kvinnans likhet med mannen, medan den andra på olika sätt framhåller skillnaderna mellan könen. Inom sig rymmer dessa båda förhållningsätt varierande motiveringar och möjlighe-

ter, som måste ses i ett vidare sammanhang av samhälleliga förhållanden och allmänna ideologiska och vetenskapliga föreställningar. Det går därför knappast att skriva en separat kvinnlig idéhistoria, men för att göra den allmänna idéhistorien mer fullständig och förhoppningsvis nå fram till en bättre förståelse av oss själva och vår egen tid, får vi syna våra texter i sömmarna och inte ta för givet att människan alltid är man.

NOTER

1. Asta Ekenvall, *Manligt och kvinnligt, Idéhistoriska studier*, Göteborg 1968, s 22-31
2. Hedda Gunneng, 'Underordnad i livet — likställd efter döden. Om kvinnans förhållande till mannen i Thomas av Aquinos tänkande' *Kön, makt, medborgarskap, Kvinnan i politiskt tänkande från Platon till Engels*, red. Maud Eduards, Stockholm 1983, s 41-51
3. Vigselritualen i 1541, 1614 och 1693 års handböcker. Se *Religion, könsdiskriminering och kvinnokamp*, red. Carl-Henric Grenholm och Linda Fredriksson. Stencilerad försöksupplaga, Teologiska institutionen i Uppsala 1978, s 257-262.
4. *Nordisk Familjebok* band 15, 1911, spalt 527 f.
5. Om Luthers kvinnoosyn, se Ian Maclean, *The Renaissance Notion of Woman*, Cambridge 1980, s 9 f. Se även *Religion, könsdiskriminering, kvinnokamp* s 171 ff.
6. David Gaunt, *Familjeliv i Norden*, Malmö 1983, s 117-143.
7. Carolyn Merchant, *The Death of Nature. Women, Ecology and the Scientific Revolution*, San Fransisco 1980, s 127-148.
8. A a s 149-152 och Joan Kelly-Gadol, 'Did Women Have a Renaissance,' i *Becoming Visible. Women in European History*, Ed. Renate Bridenthal — Claudia Koonz, Boston 1977, s 139-164.
9. Fritt översatt ur Thomas Hobbes, *Leviathan*, New York 1966 s 98. Obs dock att originalets 'man' kan lämna visst utrymme för tveksamhet.
10. A a s 119 f.
11. A a s 98 f.
12. A a s 131 f.
13. A a s 251 f.
14. A a s 133, 169 och 177
15. Fritt översatt ur John Locke, *Two Treatises of Government*, Cambridge 1967 s 192.
16. A a s 179.
17. John Locke, *Tänkar om uppfostran*, Uppsala 1916 s 10.
18. A a s 226 f.
19. Se Anna G Jónasdóttir, 'Hon för honom — han för staten. Om Hobbes' och Lockes kvinnoosyn', i *Kön, makt, medborgarskap*, s 55-86 särskilt s 81.
20. Aslaug Moksnes, *Kvinner på barrikadene. 8 essays om kvinnenes kamp under den franske revolusjon*, Oslo 1974 s 39, 43 och 50 f.
21. Texten finns i *Idéhistorisk läsebok*, band II, 1982, s 61 f.
22. Texten finns i *Kvinnan och revolutionen*, en antologi sammanställd av Folke Schimanski, 1972, s 22-26. I idéhistorisk läsebok rymdes den inte! — Om Marie Gouze se Moksnes s 39-46.
23. Moksnes s 28 f.
24. A a s 51.
25. *Idéhistorisk läsebok* II s 50 f.
26. Jean-Jacques Rousseau, *Émile II*, Göteborg 1977 s 147-219 behandlar Sophies uppfostran. Citatet är hämtat från s 165. Se även Elisabet Hammar, 'Fostran till foglighet. Om kvinnans villkor i Rousseaus tänkande', i *Kön, makt, medborgarskap*, s 87-101.
27. Auguste Comte, *Allmän öfversikt af positivismen*, Stockholm 1896, s 156-214 behandlar Positivismens ställning till kvinnan.
28. Olive Banks, *Faces of Feminism*, Oxford 1981, s 1-27 och F K Prochaska, *Women and Philantropy in Nineteenth-Century England*, Oxford 1980, passim.
29. Verner von Heidenstam, 'Sånger i kyrkotorner', i *Dikter* 1895.
30. Selma Lagerlöf, 'Hem och stat', i *Troll och människor*, Stockholm 1915, s 260 f.
31. Agda Montelius, *Kvinnan i kommunens tjänst*, Stockholm 1905.
32. Härom se Prochaska s 225 ff.
33. Banks s 28 ff och Dale Spender, *Women of Ideas*, London 1982 s 135-144.
34. John Stuart Mill, *Kvinnans underordnade ställning*, Uppsala 1869, särskilt s 64 f.
35. Gail Malmgreen, *Neither Bread nor Roses. Utopian Feminists and the English Working Class 1800-1850*, Brighton 1978, s 4 ff.
36. Yvonne Hirdman, 'Kvinnans slutgiltiga befrielse — men till vad? Om förtryck och frigörelse i Engels' teorier' i *Kön, makt, medborgarskap* s 123-137.
37. Rosalind Rosenberg, *Beyond Separate Spheres. Intellectual Roots of Modern Feminism*. New Haven 1982 s 7 ff.

38. Vitalis Norström, 'Nutidskvinnan' i *Tal och tankar*, Stockholm 1919 s 78 ff.
 39. Rosenberg s 40 f och 69.
 40. A a s 68-80, 95-98 och 103.
 41. Banks s 249.
 42. Bertil Björkenlid, *Kvinnokrav i manssamhälle. Rösträttskvinnorna och deras metoder som opinionsbildare och påtryckargrupp i Sverige 1902-21*, Uppsala 1982 s 186-203, 209 och 253.
 43. Banks s 106 f och 149.
 44. Boken om Kerstin Hesselgren, *En vänstudie*, Stockholm 1968 s 88 f.
 45. Rosenberg s xiii.
- L I T T E R A T U R
- Banks Olive, *Faces of Feminism*, Oxford 1981
- Becoming Visible. *Women in European History*, ed. Renate Bridenthal-Caludia Koonz, Boston 1977.
- Björkenlid Bertil, *Kvinnokrav i manssamhälle. Rösträttskvinnorna och deras metoder som opinionsbildare och påtryckargrupp i Sverige 1902-21*, Uppsala 1982.
- Boken om Kerstin Hesselgren. *En vänstudie*, Stockholm 1968.
- Comte Auguste, *Allmän öfversikt af positivismen*, Stockholm 1896.
- Darwin Charles, *The Descent of Man and Selection in Relation to Sex* utgavs första gången 1871, 1872. Sv. övers. *Människans härledning och könsurvalet*.
- Ekenvall Asta, *Manligt och kvinnligt, Idéhistoriska studier*, Göteborg 1968.
- Engels Friedrich, *Die Lage der Arbeitenden Klasse in England*, 1845, Sv. övers. *Den arbetande klassens läge i England, Proletärkultur* 1983.
- Gaunt David, *Familjeliv i Norden*, Malmö 1983.
- von Heidenstam Verner, *Dikter* 1895.
- Hobbes Thomas, *Leviathan*, utgavs första gången 1651. Någon fullständig svensk översättning finns inte, vissa delar är översatta och finns i antologier över filosofi och politiskt tänkande, tex i Konrad Marc-Wogaus *Filosofin genom tiderna*.
- Idéhistorisk läsebok*, band II, Gidlunds 1982
- Kvinnan och revolutionen. Texter om 200 års kamp för kvinnlig frigörelse*. Antologi sammanställd av Folke Schimanski, 1972.
- Kön, makt, medborgarskap. Kvinnan i politiskt tänkande från Platon till Engels*, red. Maud Eduards, Stockholm 1983.
- Lagerlöf Selma, 'Hem och stat' i *Troll och människor* Stockholm 1915.
- Locke John, *Some Thoughts on Education*, Första utgåva 1693, sv. övers. *Tänkar om uppfostran*, Uppsala 1916.
- *Two Treatises of Government* kom 1690. Någon fullständig sv. övers. finns inte, se kommentar till Hobbes.
- Maclean Ian, *The Renaissance Notion of Woman*, Cambridge 1980.
- Malmgreen Gail, *Neither Bread nor Roses. Utopian Feminists and the English Working Class 1800-1850*, Brighton 1978.
- Merchant Carolyn, *The Death of Nature. Women, Ecology and the Scientific Revolution*, San Francisco 1980.
- Mill John Stuart, *The Subjection of Women* kom 1869, övers. samma år till sv., *Kvinnans underordnade ställning*.
- Moksnes Aslaug, *Kvinner på barrikadene. 8 essays om kvinnenes kamp under den franske revolusjon*, Oslo 1974.
- Montelius Agda, *Kvinnan i kommunens tjänst*, Stockholm 1905.
- Norström Vitalis, 'Nutidskvinnan' i *Tal och tankar*, Stockholm 1919.
- Prochaska F K, *Women and Philantropy in Nineteenth-Century England*, Oxford 1980.
- Religion, könsdiskriminering och kvinnokamp*, red Carl-Henric Grenholm och Linda Fredriksson, stencilerad försöksupplaga. Teologiska institutionen i Uppsala 1978.
- Rousseau Jean-Jacques, *Emile ou de l'éducation*, utgavs 1762. Den har getts ut på svenska flera gånger, senast 1977, *Emile eller om uppfostran* med inledning av Ronny Ambjörnsson, del I-II. Om Sophie läser mani del II.
- Spender Dale, *Women of Ideas and What Men Have Done to Them*, London 1982.
- Wollstonecraft Mary, *A Vindication of the Rights of Woman*, första utgåva 1792. Har ej övers. till sv. dock finns utdrag tex i ovan nämnda antologi *Kvinnan och revolutionen*.

Summary forts. sid 54

Forts. från s 41

S U M M A R Y

Difference and equality — some history of ideas' reflections

The history of ideas traditionally regards the 17th and 18th centuries as the time when a philosophy of individuality and equality emerged. But the revolutionary slogans of freedom and equality applied only to men. Woman was defined as part of a family, not as an independent individual.

During the French Revolution, Marie Gouze and her sisters sought to extend human rights to include women, but resistance was too strong. More was achieved by those who changed the traditional view of woman into something positive, and emphasized her unique qualities as indispensable for the creation of a good society.

We can distinguish two ways of approaching the question of women and equality. One stresses

the universality of all human existence and women's similarity to men, while the other gives prominence to the difference between the sexes. Both perspectives can include varying explanations and possibilities, but must be seen in the light of societal conditions and general ideological and scientific ideas. We can scarcely write a separate female history of ideas, but in order to make the traditional history more complete, and in the hope of reaching a better understanding of ourselves and our time, we must examine the literature closely and not assume that male is the same as human.

Elsy Wennström
Institutionen för idéhistoria
Umeå Universitet
901 87 UMEÅ
Sweden